

Kontakt der Kontinenten, Soesterberg

1973

WIE WORDT ER WIJZER
VAN AL DAT GEREIS?

de derde wereld als serieuze reisbestemming

drs. P. G. N. Peppelenbosch
drs. G. J. Tempelman

WIE WORDT ER WIJZER VAN AL DAT GEREIS?

— de Derde Wereld als serieuze reisbestemming —

drs. P. G. N. Peppelenbosch
drs. G. J. Tempelman

ANNEX

— beknopt jaarverslag 1980

door de directeur KDK

KDK-nota nr. 13, april 1981

Centrum Kontakt der Continenten

Amersfoortsestraat 20, 3769 AS Soesterberg

Vormingscentrum Oolgaard
Klingelbeekseweg 19
6812 DE Arnhem

Met deze KDK-nota nr. 13 sluit Centrum KDK voorlopig deze serie af.

Verschenen zijn:

KDK-Nota nr.:

1. : 1972, Toerisme en Ontwikkelingslanden (drs. P. G. N. Peppelenbosch en drs. G. J. Tempelman)
2. : 1972, Aspecten van Onderwijsvernieuwing bij het Lager Beroepsonderwijs (door WIBOS, Werkgroep Innovatie Beroepsonderwijs Soesterberg)
3. : 1973, Beschouwingen m.b.t. de thematieken van de KDK-werkterreinen (drs. A. Hollander, dr. J. Ypma, drs. P. G. N. Peppelenbosch, drs. G. J. Tempelman)
4. : 1974, Mondiale Vorming (drs. P. G. N. Peppelenbosch, drs. R. R. Mollevanger, P. A. G. Dijkstra)
5. : 1975, Overheidsplanning in Ontwikkelingslanden op een driesprong (dr. ir. D. B. W. M. van Dusseldorp)
6. : 1975, Mondiale vorming, mede in relatie tot de problematiek v. d. Club van Rome (prof. dr. E. W. Hommes)
7. : 1976, Wat moet je je bij een vormingsweek voorstellen? (drs. Rijk Mollevanger)
- 8a. : 1976, Vormingscentrum KDK op weg naar de jaren '80 (red. drs. P. G. N. Peppelenbosch)
- 8b. : 1977, Een nadere beleidsuitwerking (toegevoegd aan KDK-nota nr. 8a (red. drs. P. G. N. Peppelenbosch)
9. : 1978, MTS en Vormingswerk (H. Bekker en drs. P. G. N. Peppelenbosch)
10. : 1979, Droogzwemmen of verdrinken, een beschouwing over de acculturatieproblematiek (Matthijs de Vreede)
11. : 1980, Laat honderd bloemen bloeien, taak en rol van de NGO's bij het ontwikkelingswerk (Matthijs de Vreede)
12. : 1980, De verdragen van Lomé en de positie van de vrouw (m.m.v. mevr. dr. M. A. M. Klompé, mevr. D. Aguessy, mevr. drs. Mia Berden, mevr. drs. Suzanne Bischoff, dhr. S. Brouwer)
13. : 1981, Wie wordt er wijzer van al dat gereis? De derde wereld als serieuze reisbestemming (drs. P. G. N. Peppelenbosch, drs. G. J. Tempelman)

N.B. alleen de nota's nr. 11 en 13 zijn nog verkrijgbaar bij centrum KDK

Vormingscentrum Oolgaardt
Klingelbeekseweg 19
6812 DE Arnhem

Inhoudsopgave

WIE WORDT ER WIJZER VAN AL DAT GEREIS?

— de Derde Wereld als serieuze reisbestemming —

P. G. N. Peppelenbosch
en
G. J. Tempelman

- . ter inleiding: graag even ter zake!
 - . de ene studiereis is de ander niet
 - . de ontwikkelingscomponent: relevant?
 - . opleidingsgerichte reizen: noodzakelijk (kwaad)?
 - . beroepshalve op stap
 - . educatief toerisme — waar praten we over? een voorbeeld
 - wat zeggen ze erover? enkele tegengestelde conclusies
 - wat zijn de voors en tegens? een schematisch overzicht
 - wat is de werkelijkheid? praktijkgevallen
 - . al dat gereis, een kwantitatieve benadering
- drie conclusies

ANNEX

— beknopt jaarverslag 1980 —

door de directeur KDK

De krenten in de pap van 1980

1. samenstelling bestuur
2. medewerkersbestand
3. accommodatie
4. financiën
5. externe contacten, conferentie-oord en educatief toerisme
6. missionaire sector
7. vormingswerk

drs. P. G. N. Peppelenbosch

drs. G. J. Tempelman

Ter inleiding: graag even ter zake!

In het Institute of Social Studies in Den Haag werd in december 1980 een symposium gehouden over het thema 'studiereizen naar ontwikkelingslanden: academisch toerisme of niet?' Als een symposium een dergelijke titel meekrijgt dan lijkt het of er tevoren enige waarde-oordelen zijn ingebakken. Althans de titel laadt tenminste de verdenking op zich dat er uitgegaan wordt van een tweetal premissen.

De eerste is dat het toch eigenlijk niet zo kan zijn, dat studiereizen een vorm van toerisme zijn. Serieuze studiereizen zullen immers schril afsteken bij het alledaagse toerisme. Er is sprake van bijna onvergelykbare grootheden. Ten tweede, als studiereizen al vervallen tot toerisme dan geeft het geen pas dat een verschijnsel als toerisme naar de Derde Wereld wordt opgesierd met de kwalificatie 'academisch'; dan dekt een fraaie vlag een bedenkelijke lading. Deze beide waarde-oordelen getuigen van een overschatting van het fenomeen studiereizen en van een onterechte afwijzing van het verschijnsel toerisme. Hoe onjuist dit is, zal in de navolgende verhandeling worden aangetoond. Voorshands zij reeds gesteld dat de auteurs zich geenszins willen scharen achter de modieuze trend om de meestal onbewezen generalisatie aan te hangen dat toerisme naar de Derde Wereld iets verderfelijks is.

Deze mening oefent gevoelsmatig een aantrekkingskracht uit op hen die zich kritisch progressief willen opstellen. Te vaak echter boet ze aan geloofwaardigheid in, omdat ze nogal eens verkondigd wordt door mensen die zelf wel de ontwikkelingslanden afreizen. Het lijkt er soms op of ze hun stopovers in Nederland gebruiken om te vertellen dat zulk gereis anderen niet betaamt.

Een haast verbijsterend voorbeeld van zulk tweeslachtig denken treft men aan in het verslag van een seminar van Afrikaanse en Europese organisaties die in Afrika werkcampen voor Europese jongelui plegen te organiseren. Steeds weer komt in betreffend verslag de stellingname naar voren dat enerzijds de bezoeken van allerlei mensen aan ontwikkelingslanden geen pas geven maar dat anderzijds die mening niet slaat op het verblijf van hun kampleden.

Zo hangt men de stelling aan dat 'the tourism-industry is an integral part of the system of neo-colonialism' terwijl men tegelijkertijd van 'workcamp experience' zegt dat het zo vruchtbaar is¹⁾.

¹⁾ Report of the seminar on 'European Workcampvolunteers in Africa and Tourism', Stichting Internationale Werkkampen, Utrecht, februari 1980.

De verschillen tussen deze heilzame werkkamp-vrijwilligers en de versmade toeristen zouden op een viertal terreinen liggen:

1. *Area* — het gaat bij de werkkamp-vrijwilligers om het maken van contacten met het dagelijks leven terwijl de belangstelling van het massatoerisme van 'toeristische' aard is.
2. *Scale* — kleinschalig karakter bij henzelf versus nastreving van maximale kwantiteit bij het massa-toerisme.
3. *Motivation* — ervaring opdoen, wederzijdse contacten, kennis van de situatie versus 'to spend leisure time' bij de massa-toerist.
4. *Purpose* — het doel van 'using experiences at home' tegenover het doel van de gewone toerist 'to make the holiday money fly, to be able to show pictures and slides'.

Het is natuurlijk zeer de vraag of er ook bij de gewone toeristen niet heel vaak sprake is van willen leren kennen van het dagelijks leven ginds, van een kleinschalig zelfs elitair karakter (al was het alleen maar vanwege de kosten), van iets willen opsteken om daarmee in de thuissituatie iets aan te vangen. Bovendien is het evenzo de vraag of het verblijf ginds in een werkkamp-jasje altijd zo serieus ingeschat moet worden. Immers in hetzelfde rapport staat een brief van de werkkampassociatie uit Togo aan de collega's in Europa waaruit geciteerd kan worden: 'For some years now we receive your youth We have seen that many of them have no other reason to be a member than to get the opportunity to go to Africa for a bargain, that many of them consider you as a travel-agent'. En een nauwelijks bemoedigende zinsnede als: 'Not all your volunteers are bad: among them we count some real friends' zou in ieder geval tot een wat bescheiden opstelling moeten leiden als het gaat om reizigers in ander verband te karakteriseren. Natuurlijk zijn de auteurs van onderhavige beschouwing er van doordrongen dat er talrijke voorbeelden te geven zijn hoe verpestend en fruikend het toerisme ginds kan zijn. Overigens niet alleen in de ontwikkelingswereld, ook aan deze zijde van de Middellandse Zee, zo niet zelfs rond de Noordzee. Toerisme heeft duidelijk in vele gevallen een uitgesproken schadelijk effect op onder meer milieu, beroepsstructuur en identiteit. Maar ook hierbij raakt de geloofwaardigheid in het geding als men wel steeds de splinter in andermans oog maar niet de balk in eigen oog ziet. Te gemakkelijk vervalt men tot een sloganachtige benadering. De problematiek van het toerisme naar de Derde Wereld is daarvoor veel te gecompliceerd. Een karikaturale schildering van met camera's behangen welgestelden (temidden van de armoede) en van onze weldoervoede oosterburen, die bij voorkeur ten tonele worden gevoerd in gezelschap van buikdanseressen of op kamelen, zijn geen exemplarische zaken voor het toerisme. Men appeleert dan aan sentimenten die in dit kader zelfs niet ter zake zijn. Toch is de beeldvorming maar al te dikwijls van dien aard. Dit in strijd met bijvoorbeeld de resultaten van een Duitse studie naar de sociaal-psychologische aspecten van het toerisme in Egypte. Bij de navraag naar de gedragsgewoonten van de niet-Arabische toeristen

werd door de Egyptenaren geen enkele negatieve gedragsuiting als kenmerkend voor de niet-Arabische toerist genoemd²⁾. Integendeel, 5/6 van de respondenten refereerde aan bijzonder positieve eigenschappen, zoals respect voor de lokale bevolking. Een opinieleider uit Cairo staat aldus geciteerd: „Die Touristen haben eine freundliche Einstellung zu den einfachen, armen Einheimischen. Es ist wichtig, dass die Armen sehen, dass sie Wert haben, in den Augen der zivilisierten, gebildeten Europäer“. Hiermede is vanzelfsprekend niet gesuggereerd dat alle vormen van toerisme meestal positief werken en er geen reden tot zorg is als het gaat om de razend snelle toeneming van het toerisme naar de Derde Wereld. Wel is ermee aangegeven dat voorzichtigheid geboden is bij het benaderen van deze problematiek. In het navolgende is getracht om alleen voor de reizen naar ontwikkelingslanden die buiten het massale 'leisure tourism' vallen tot een verantwoorde beeldvorming te komen. Een aantal belangrijke implicaties ervan zijn op een rij gezet. Gezien echter de toch dikwijls vage grens tussen studiereis, educatieve reis, vakantie reizen waarvan men wat meer wil maken, en puur recreatieve reizen heeft een groot aantal punten in deze beschouwing ook betrekking op het algehele verschijnsel van toerisme naar de Derde Wereld.

²⁾ TOURISMUS IN ÄGYPTEN, eine empirische Pilot-Studie über soziokulturelle Wirkungen des Tourismus in Ägypten, von Dipl. Pol. Armin Vielhaber, Starnberg, 1979.

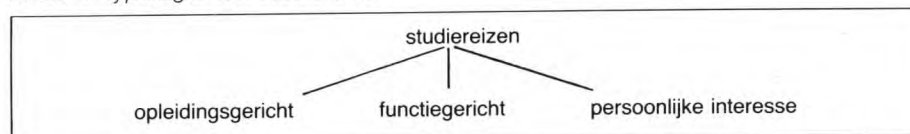
De ene studiereis is de andere niet

Op basis van de doelstelling van een reis zal moeten worden bepaald of er sprake is van een studiereis. Dit begrip willen we hier redelijk breed opvatten. Niet ertoe behoren natuurlijk de zogenaamde S-reizen (gekenmerkt door sun-sea-sand, soms aangevuld met sex). Wel eronder vallen alle reizen die gemaakt worden teneinde te komen tot een vergroting van de kennis van andere landen en volkeren. Dus het scala vanaf educatief toerisme tot wetenschappelijke onderzoeksreizen. M.a.w. alle reizen die overwegend ondernomen worden vanwege de zich eigen te maken leerelementen (inzake aspecten van andere cultuurgebieden). Als men een typologie wil opstellen dan zou een indeling gemaakt kunnen worden in drie categorieën.

Ten eerste zijn er de opleidingsgerichte reizen. Bedoeld worden reizen die primair de kennis van en inzicht in een of meerdere aspecten van de ontwikkelingslanden willen vergroten (vanuit de invalshoek van een bepaalde discipline) met als doel de scholing van betrokkene. Dan gaat het om oriëntatierizen, leeronderzoek, stage-ervaring, vakexcursies e.d.

Ten tweede zijn er reizen die ondernomen worden omwille van een maatschappelijke functie. Vanuit een beroep of een maatschappelijke activiteit acht men het gewenst een inzicht of kennis te verwerven waartoe een derde-wereld-land bereisd moet worden. Ten derde zijn er de reizen waarbij vooral de eigen ontplooiing centraal staat. Binnen het kader van de 'éducation permanente' wordt een confrontatie met land, volk en cultuur ginds als een verrijking beschouwd. Dan komt in vizier wat gemeenlijk onder educatief toerisme wordt verstaan.

kader 1: typologie van studiereizen

Alhoewel een dergelijke typologie op het eerste gezicht de schijn van een afgebakende ordening heeft, is dit in werkelijkheid maar beperkt waar. Met name wordt het bij reizen naar vreemde en verre oorden moeilijk om te stellen wanneer dat educatief toerisme overgaat in 'leisure tourism' (dat hier niet behandeld zou worden). Die moeilijkheid dringt zich ook weer op als men de dissertatie van Dress over het toerisme op Bali leest³⁾. Massaliteit en consumptief patroon aan de ene kant, maar aan de andere kant grote belangstelling voor 'unbekannten Orten' en 'unverdorbenener Kultur'. Wat doet de individuele toerist dus: „Er mietet sich ein Motorrad oder geht einfach zu Fusz und

³⁾ WIRTSCHAFTS — UND SOZIALGEOGRAPHISCHE ASPEKTE DES TOURISMUS IN ENTWICKLUNGSLÄNDERN, Dargestellt am Beispiel der Insel Bali in Indonesien, von Dr. Günther Dress, München 1979.

erreicht Gegenden weitab von den 'Touristenrennstrecken'. Seine begeisterten Berichte setzen einen Rückkoppelungsmechanismus in Bewegung, in dessen Verlauf weitere Reisende zu Touren 'abseits der Pisten' animiert werden". Kortom, het is ook weer niet helemaal overtuigend hier van massa-toerisme en 'leisure tourism' te spreken. In de concrete praktijk is er sprake van een soort glijdende schaal. In een doctoraal-scriptie van een Leidse niet-westers socioloog ⁴⁾ is bij de categorisering van Nederlandse reisorganisaties inzake hun recreatieve en/of educatieve aard van zo'n continuum uitgegaan. De indeling op zich is interessant en onderstreept het gesignaleerde probleem. In het continuum (zie kader) wordt een onderscheid gemaakt in 5 soorten reizen (en dus reisorganisaties).

kader 2: continuum van educatief tot recreatief toerisme

EDUCATIEF TOERISME		
10	Educatieve rondreis	
9	Centrum Kontakt der Continenten	
8	Instituut voor Intern. Excursies	
7		
6	Cultuur-historische rondreis	
5	R.Q. Stichting Educatieve Reizen	
4	De Antieke Wereld b.v.	
3	Stichting van Academische Reizen	
2		
1	Trekvakantie	
0	Cross-Country Travels	
1	Sindbad Tours b.v.	
2	e.d.	
3	Recreatieve rondreis	
4	Een aantal reisagenten/reisbureaus	
5	die tours naar Verre Landen	
6	hebben	
7		
8	Standplaatsvakantie	
9	enige reisorganisaties, waaronder	
10	Club Méditerranée	
RECREATIEF TOERISME		

⁴⁾ NEDERLANDSE REISORGANISATIES EN HET DERDE WERELD TOERISME, door Math de Vaan, doctoraal scriptie (Vakgroep Sociologie en Sociografie L.H., Wageningen, en Instituut voor Cult. Antropologie en Sociologie der N.W. Volken, R.U. Leiden), september 1978.

Op de uiteinden van een dergelijke schaal liggen de zaken, zoals te verwachten valt, wel duidelijk. Er is echter een middengebied waarin de grens tussen het wel of niet behoren tot het terrein van educatief toerisme en dus van de studiereizen arbitrair wordt getrokken. Toch is er op basis van het eerder gestelde zeker reden om de studiereizen als een aparte categorie binnen het vreemdelingenverkeer te beschouwen. Overigens is daarmee geen tweedeling in het verschijnsel toerisme gemaakt. Er is een veel uitgebreidere typologie voor het toerisme in zijn geheel te maken op basis van de criteria⁵⁾:

- a. karakteristiek van de reiziger (zoals sociale en economische groep);
- b. karakteristiek van de tour (zoals duur, mobiliteit);
- c. organisatiewijze (zoals package tour, individueel);
- d. benutte faciliteiten (zoals vervoer en accommodatie);
- e. motivatie (zoals zaken, pelgrimage, familiebezoek, vakantie).

Het is in de huidige literatuur echter meer en meer gebruikelijk om vooral zich te oriënteren op de attitudes van de reiziger m.b.t. de toeristische ervaring en zich de vraag te stellen welke betekenis de toerist aan de reis hecht. In overeenstemming daarmee is de in dit artikel ingevoerde typologie binnen de sector studiereizen, waarbij ook van dit principe is uitgegaan. Daarnaast is voor het vreemdelingenverkeer in zijn totaliteit nog een interessant ordenend uitgangspunt geformuleerd door Noronha in zijn uit 1977 daterend 'draft report to the World Bank' over de sociale en culturele dimensies van toerisme. Hij onderkent een soort organische groei met drie 'stages of tourism development'. Als 1ste fase noemt hij de verkenning van een gebied door incidentele toeristen waarbij de betekenis ervan voor betreffende regio nog heel beperkt is (al naar gelang de eigen bevolkingsdichtheid en opvangmogelijkheden). Als 2de fase die waarin een beroep wordt gedaan op lokale 'entrepreneurs'; het zijn de ondernemende mensen in het betrokken gebied die richting gaan geven aan en gebruik gaan maken van het toerisme. De 3de fase is die van een institutionalisering van het toerisme waarbij het steeds meer in de greep van externe personen en instanties komt. Outsiders nemen de beslissingen inzake groei en ontwikkelingen over. De lokale gemeenschap wordt diepgaand beïnvloed door een gebeuren dat elders bestierd wordt.

Terugkerend tot de studiereizen en de daarvoor geïntroduceerde typologie kan erop worden gewezen dat voor alle drie soorten centraal staat dat het een positieve zaak voor de reiziger moet zijn. Het gaat om een verrijking van de deelnemer. Of het ook een positieve aangelegenheid voor de mensen in het gastland is, wordt misschien wel belangrijk geacht — wellicht is het zelfs randvoorwaarde —, maar blijft secundair. De essentiële grens aan de aan de onderkant is daarom waar de toerist niet meer uit is op een geestelijke bagage (massa toerisme, leisure tourism). Maar ook aan de bovenkant

⁵⁾ TOURISM, PASSPORT TO DEVELOPMENT?, Perspectives on the social and cultural effects of tourism in developing countries, Emanuel de Kadt, Oxford University Press, 1979.

is een grens, namelijk waar niet meer het verwerven primair is (iets te willen leren) maar het willen brengen. Ontwikkelingswerkers hebben bij hun missies een doelstelling welke direct georiënteerd is op de sociaal-economische opbouw van gebieden of de ontplooiing van de bevolking. Zij vallen dus buiten het hier gehanteerde kader. Dat geldt in nog versterkte mate voor hen die uit solidariteit met de mensen ginds willen werken aan hun bevrijding, zoals de missionaire werkers die soms ervoor hebben gekozen hun leven te wijden aan een inzet tussen, met en voor de armen in de Derde Wereld.

kader 3: afnemende ontwikkelingscomponent

ONTWIKKELINGSBIJDRAGE	langdurig verblijf in het veld korte missies	afnemende/ verdwijnende ontwikkelings- component
STUDIEREIZEN	opleidingsgericht functiegericht educatief	
RECREATIEF	rondreis/trekvakantie standplaatsvakantie	

De ontwikkelingscomponent: relevant?

Alvorens wat dieper in te gaan op inhoud en betekenis van de drie verschillende categorieën van studiereizen naar ontwikkelingslanden zoals in de typologie genoemd, lijkt het nuttig even stil te staan bij de — al dan niet vermeende — ontwikkelingscomponent van al het reizen naar de ontwikkelingslanden. Vaak wordt immers impliciet, en ook wel expliciet, aangenomen, dat het reizen naar de Derde Wereld, in welke vorm dan ook, bijdraagt tot de oplossing van het ontwikkelingsvraagstuk.

Voorstanders van het internationale toerisme naar de ontwikkelingslanden zullen niet nalaten te wijzen op de economische voordelen voor het ontwikkelingsland dat als gastheer optreedt: er worden broodnodige buitenlandse deviezen verdiend en extra werkgelegenheid (direct of indirect) geschapen. Ook menig individueel toerist ontkomt zelden aan de verheven gedachte, dat zijn fooi aan de gids of het gekochte bundeltje ansichtkaarten bijdraagt tot de verlichting van de armoede in het tropisch decor waar hij vertoeft.

Doch niet alleen bij dit massale recreatieve toerisme — dat verder bij ons betoog buiten beschouwing wordt gelaten — vallen deze geluiden te bespeuren, ook bij de categorieën van studiereizen blijkt de ontwikkelingscomponent vaak een niet onbelangrijke rol te spelen. Hoewel uit de definiëring van het begrip studiereis — en zeker bij een nadere bestudering van de motivatie van de reiziger — al blijkt dat het er bij dit soort reizen in eerste instantie om gaat er zelf bij te winnen, zal in vele — zo niet alle — gevallen meetellen, dat de reis tevens een nuttig effect dient te hebben voor de ontwikkeling van het te bereizen Derde Wereldland. Soms blijkt het zelfs een randvoorwaarde te zijn. Zo stelt de Stichting Werkgroep Studiereizen Ontwikkelingswerk (W.S.O.), — een organisatie, die zich bezig houdt met de subsidiëring van doctoraal-studenten, die een onderzoek doen in een ontwikkelingsland — dat de belangrijkste criteria bij de selectie zijn: de wetenschappelijke waarde van het onderzoek en” de relevantie ervan voor de ontwikkeling van het betreffende land”⁶⁾.

Wij willen ons zeker niet scharen in de rijen van die critici van reizen naar de ontwikkelingslanden die menen dat het hanteren van een ontwikkelingscomponent als uiterst hypocriet dient te worden afgedaan, omdat de reizen een neo-koloniale situatie bestendigen. Toch ontkomen ook wij niet aan de opvatting, dat deze component in de meeste gevallen veel te pretentiefus wordt gehanteerd: al was het maar omdat zelden tegelijkertijd wordt aangegeven wat wèl en wat niet onder 'ontwikkeling' wordt verstaan! En daarover bestaan zeer uiteenlopende, zelfs tegengestelde opvattingen. In vele gevallen mag men dus terecht het verwijt maken, dat de ten tonele gevoerde 'ontwikkelingscomponent' een uiterst vrijblijvende zaak blijft, welke dan al spoedig verwordt tot een speelbal voor de verwoorder of voor de beoordelaar van het criterium.

⁶⁾ STUDIEREIZEN NAAR ONTWIKKELINGSLANDEN: ACADEMISCH TOERISME . . . OF NIET?, Den Haag 1980, brochure uitgegeven ten behoeve van het W.S.O.-symposium ter gelegenheid van het Tweede Lustrum.

Een concrete begripsbepaling van 'ontwikkeling' is nodig met een duidelijke visie op de ontwikkelingspolitiek. Daarbij moet dan onmiddellijk worden aangetekend, dat het de geïnteresseerde in de ontwikkelingsproblematiek er niet gemakkelijk op wordt gemaakt om tot een definiëring van het begrip 'ontwikkeling' te komen, laat staan de wegen ertoe aan te wijzen.

Sinds het begin der 50-er jaren hebben vele theorieën met betrekking tot het ontstaan, in stand houden en oplossen van de enorme kloof tussen de ontwikkelde en onderontwikkelde wereld het licht gezien. Talloze wetenschappers hebben vanuit hun discipline getracht om tot verantwoorde aanzetten voor oplossingen te komen, waarbij de sociaal-economische verschillen tussen „Noord en Zuid” dan weer eens vanuit een economische en dan weer vanuit een politieke hoek werden gezien. Inmiddels zijn 30 jaar denken over en werken aan de ontwikkelingsproblematiek voorbij gegaan en zijn er internationaal ook twee „Development Decades” gepasseerd, maar dit heeft geenszins geleid tot het dichterbij brengen van de zo zeer gewenste verkleining van de kloof tussen arm en rijk; ook de theoretische overeenstemming van het hoe en waarom van de ontwikkelingsproblematiek is nog ver te zoeken. En in deze tamelijk ondoorzichtige materie zou dan een ontwikkelingscomponent voor een studiereis dienen te worden gevonden. Vooralsnog staan de geïnteresseerden meerdere opties open, waarbij de diverse ontwikkelingstheorieën met betrekking tot de Derde Wereld thans ruwweg in twee hoofdgroepen kunnen worden ingedeeld, nl. de unilineaire en de politiek-economische denkrichtingen. In de eerstgenoemde hoofdgroep verenigen zich die theorieën, die er vanuit gaan dat de ontwikkeling van de Derde Wereld een aantal, voornamelijk interne, struikelblokken kent, welke door een modernisatie van de sociaal-economische structuren zijn op te heffen. Wanneer deze „bottlenecks”, vooral door het overhevelen van kapitaal en kennis, éénmaal zijn overwonnen, zullen de ontwikkelingslanden dezelfde weg kunnen gaan als de ontwikkelde landen en dan al vrij spoedig eveneens een „ontwikkeld niveau” bereiken. Ontwikkelingstheorieën welke in deze unilineaire denkrichting thuis horen zijn o.a. de groei- of investeringstheorie, de modernisatie/innovatiediffusietheorie en de dualismetheorieën. Lijnrecht hier tegenover staat de politiek-economische denkrichting. Deze gaat er vanuit, dat de huidige ontwikkelingsproblematiek niet in eerste instantie de resultante is van interne struikelblokken, maar veeleer van een constante politiek-economische subordinatie (begonnen in het koloniale tijdperk en tot op dag van vandaag gehandhaafd, zo niet geïntensiveerd) van de Derde Wereld aan de ontwikkelde landen: met andere woorden, onze ontwikkeling is hun onderontwikkeling. Theorieën die in deze groep thuis horen — imperialisme, afhankelijkstheorie en de theorie van het perifere kapitalisme — gaan er dan ook expliciet vanuit dat, zolang de politiek-economische machtsverhoudingen in de wereld niet veranderen, er nooit en te nimmer sprake kan zijn van het dichten van de spreekwoordelijke kloof tussen het rijke kwart en het arme driekwart van de wereldbevolking. Nu

gaat het ons te ver om van een ieder die van zins is een studiereis naar de Derde Wereld te maken eisen, dat de reis wordt getoetst aan of ingebed in één van de ontwikkelingstheorieën. De reiziger zou er zelfs goed aan doen zich te onderhouden van zo'n exercitie, daar de ontwikkelingsproblematiek op zich te complex is en de mogelijke oplossingen zodanig politiek bepaald kunnen zijn, dat een „ontwikkelingscomponent” aan een dergelijke reis vrijwel nooit kan worden gehecht. Het lijkt ons dan ook veel reëler om uit te gaan van de gedachte, dat een studiereis (in de zin zoals we hierna nader zullen trachten te definiëren) in eerste instantie is bedoeld om de reizigers er — uiteraard in de meest positieve betekenis van het woord — beter van te laten worden. Al dan niet krampachtig te zoeken naar een extra-motivatie, als zou de reis ook een aanwijsbaar nuttig effect kunnen (of zelfs moeten) hebben voor het te bezoeken ontwikkelingsland, zal licht als veel te pretentiefus over komen en dient dan ook in de meeste gevallen te worden ontraden.

Tot slot van deze bespiegeling zij in dit verband nog opgemerkt, dat de balans ook weer niet naar de andere kant mag doorslaan! Een studiereis naar een ontwikkelingsland is allesbehalve waarde vrij en er dient dus op z'n minst een marginale toetsing van het nut en de eventuele bijkomende gevolgen plaats te hebben. Gewaakt moet worden tegen studiereizen die bijdragen aan de handhaving van een sociaal-politiek systeem dat fundamenteel afwijkt van eigen politieke of humanitaire doelstellingen; in dat laatste geval kan de reis immers als systeem-bevestigend of regime-ondersteunend t.a.v. onwenselijke situaties worden bestempeld. Uiteindelijk blijft het maken van een studiereis — ook ontdaan van enige pretentie een wezenlijke bijdrage te leveren aan het naderbij brengen van de oplossing van het ontwikkelingsvraagstuk — een politieke keuze. Die blijft dan echter geheel voor rekening en verantwoording van de reiziger.

Opleidingsgerichte reizen: noodzakelijk (kwaad)?

Een tamelijk voor de hand liggende categorie van studiereizen naar ontwikkelingslanden zijn die reizen, welke worden gemaakt in het kader van een opleiding of studie. Onder benaming van 'studiereis', 'onderzoeksreis', 'veldwerk' of 'stage' trekken jaarlijks vele honderden (meest jeugdige) wetenschappers of studenten naar de Derde Wereld om op hun vakterrein ervaring op te doen of extra kennis te verwerven. Voor de niet-westers georiënteerde wetenschapper of student is dit vaak een pure noodzaak: een geohydroloog met als specialisatie ariede gebieden komt niet ver met een stage in de Flevopolders, tropische bosbouwers hebben als het er op aan komt niet zo heel veel aan praktische ervaring op de Veluwe, medisch personeel — dat in de Derde Wereld het meest effectief aan de slag kan als het basisgericht is en preventie voorop stelt — kan maar moeilijk uit de voeten met specifieke kennis opgedaan in geavanceerde klinieken, sociale wetenschappers met een op de ontwikkelingslanden gerichte specialisatie hebben kennis van de levende werkelijkheid hard nodig.

Studiereis, veldwerk of stage zijn in al deze gevallen dan ook zeer te rechtvaardigen, ook al uit het oogpunt van de vergelijkbaarheid met hen, wier beroep of studie meer op de westerse samenleving is gericht. Immers, lopen zij ook geen stage? HTS'ers, HBO-studenten van Hogere Hotelscholen tot Sociale Academies, aankomende planologen of artsen, allen oriënteren zij zich op de stand van zaken en de nieuwe ontwikkelingen op hun vakgebied middels praktijkwerk en — liefst buitenlandse — excursies en congressen. Talloze opleidingen en studies m.b.t. de ontwikkelingslanden stellen thans een studiereis naar of veldwerk in een Derde Wereld-land voor hun studenten verplicht. Zij gaan er daarbij expliciet vanuit, dat men nooit kan afstuderen als b.v. tropisch bosbouwer, agrarisch socioloog van de niet-westerse gebieden, tropenarts of sociaal-geograaf met specialisatie ontwikkelingslanden, als men niet tenminste enige tijd in een ontwikkelingsregio heeft verbleven en gewerkt. Met name dit laatste aspect — het bezig zijn in een ontwikkelingsland, meestal in samenwerking met de inwoners van het gastland — onderscheidt een dergelijke stage of veldwerk van wat straks behandeld zal worden, „educatief toerisme”. Daarbij kan men immers gemakkelijk om allerlei problemen heen en wil men dat zelfs. Wanneer men echter gedurende een half jaar (ongeveer de gemiddelde duur van buitenlandse stages van Nederlandse studenten) in een ontwikkelingsland heeft moeten wonen en werken, in een cultureel en organisatorisch totaal verschillend kader dan het onze en tussen mensen met geheel andere culturele achtergronden en opleidingsniveaus, kan men niet om de problemen heen. Dan „ervaart men aan de lijve” wat de wereld van de gekozen specialisatie inhoudt. Overigens wil dit ook weer niet zeggen, dat de stagiaires en veldwerkers niet eveneens genoeg en plezier aan dit wonen en werken beleven.

Natuurlijk doen ze dat en de meeste verblijven worden bovendien met toeristische uitstapjes verlucht. Maar wanneer duidelijk wordt vastgehouden aan het criterium van

'met je vak bezig zijn' en aan een langer verblijf, worden de verschillen met 'educatief toerisme' toch aanzienlijk.

Een klein voorbeeld kan bovenstaand betoog illustreren. De Vakgroep Sociale Geografie van de Ontwikkelingslanden van de Rijksuniversiteit te Utrecht, kent al sinds 1970 de verplichting voor haar studenten (jaarlijks nu zo'n 25 inschrijvingen) om gedurende een periode van zes maanden een onderzoek (veldwerk) in een ontwikkelingsland te verrichten. De betrokken studenten kunnen aan deze verplichting voldoen door te participeren in lopend onderzoek van de vakgroep (vaak contract-onderzoeken in samenwerking met meestal overheid, universiteiten of onderzoekinstellingen in de Derde Wereld maar ook wel met Nederlandse bedrijven werkzaam in de ontwikkelingslanden). Eventueel kunnen ze zelf een veldwerk organiseren. In alle gevallen moet dit veldwerk qua duur en inhoud aan de door de vakgroep gestelde eisen voldoen en worden afgesloten met een doctoraal-scriptie. Hoewel de Universiteit de studenten een tegemoetkoming geeft in de kosten (waaraan onder invloed van de huidige bezuinigingstendenzen thans danig wordt geknabbeld) dienen zij zelf voor de grootste bijdrage in verblijfkosten, interne transportkosten, uitgaven voor tolken, etc. te zorgen. In het veld worden ze gedurende een korte tijd door een staf lid begeleid, maar het gros van het werk moeten ze zelfstandig uitvoeren. Na een gedegen voorbereiding dienen ze op eigen kracht het veldwerk te organiseren en de benodigde gegevens te verzamelen. Dit vereist vaak een niet aflatende hoge inzet bij het passeren van de lokale bureaucratie i.v.m. benodigde visa en vergunningen, bij het eindeloos aflopen van instellingen en bureaus welke mogelijk nuttige informatie kunnen verstrekken en bij het winnen van vertrouwen van de te onderzoeken bevolkingsgroepen. Hoewel dit voor velen een uitdaging is en een ervaring waaraan vaak plezierige kanten zitten, is de definitie 'toerisme' hier zeker niet op z'n plaats. Een verblijf van b.v. zes maanden als enige Europeanen in een moeilijk bereikbaar, warm en stoffig stadje in Mali (West-Afrika), op zo'n 700 km van de hoofdstad en op een 135 nauwelijks begaanbare kilometers van het dichtstbijzijnde ziekenhuis (dat overigens door de WHO als volkomen sub-standard is geclassificeerd) is dan ook zeker geen 'sinecure'. Menig student heeft reeds verzucht dat in zijn/haar geval „avontuur gewoon een romantisch woord voor problemen is". Het levert echter wel rendement, zoals dr. W. van Ginneken schrijft: 'De beste rapporten komen meestal van die mensen, die werkelijk „in het veld" geweest zijn en die iets op het lokale niveau hebben weten te bereiken⁷⁾. Er is al op gewezen, dat een stage in een ontwikkelingsland onontbeerlijk is voor hen die zich op één of andere wijze op niet-westers terrein wensen te specialiseren. Juist door het verblijf in het ontwikkelingsland worden vaak nieuwe problemen op het eigen vakgebied gesignaleerd, vooronderstellingen drastisch gewijzigd en uitgangspunten bijgesteld.

⁷⁾ WSO-STUDIEREIZEN, ACADEMISCH TOERISME?, Wouter van Ginneken in: brochure uitgegeven ter gelegenheid van het 2e lustrum van de WSO, Den Haag 1980.

Daarnaast is de studiereis naar de ontwikkelingslanden vaak een goede startpositie voor later te ondernemen ontwikkelingswerk of voor een voortgezette wetenschappelijke loopbaan. De verplichting van een doctoraal-scriptie op basis van het verrichte veldwerk of een uitgebreid stageverslag kan op zich zelf al vaak uitgroeien tot een wetenschappelijke publicatie. Ook moet nog gewezen worden op het bij-effect van de bewustwording inzake de ontwikkelingsproblematiek. Een stage in een ontwikkelingsland zal in vele gevallen namelijk niet alleen leiden tot verdieping op het eigen vakgebied, maar ook tot een betere kijk op de interne structuren van het betrokken land en op de externe relaties. Het zicht op de machtsstructuren in deze wereld wordt aanzienlijk duidelijker. Zoals drs. Jef Helmer in de eerder genoemde WSO-brochure aangeeft, heeft zijn onderzoeksreis als student naar Indonesië ertoe geleid dat zijn betrokkenheid bij de Derde Wereld zich ging omvormen „tot een duidelijker politieke stellingname . . . Het imperialisme was meer dan een kreet voor mij geworden”.

Ter afsluiting van deze korte bespiegeling over de studiereis dient wel opgemerkt te worden, dat al die nuttige zaken primair weer bijna geheel ten goede komen aan de westerse reiziger, diens opleidingsinstituut of diens toekomstige werkgever. Hoezeer er soms ook naar gestreefd wordt om ter plekke met lokale counterparts te werken (met het idee van het wederzijds nut in het achterhoofd) en de resultaten ter beschikking van het gastland te stellen, valt het toch niet te ontkennen dat van deze doelstellingen om allerlei redenen en vaak buiten de schuld van de reiziger in kwestie niet veel terecht komt. Het nut is er vooral voor de reiziger. Dit is zeker een legitieme aangelegenheid als blijkt dat de reis of stage noodzakelijk is voor de (verdere) opleiding of loopbaan. Of het verblijf en het werken in het ontwikkelingsland ook ten goede komt aan de ontwikkeling van het gastland blijft vrijwel altijd twijfelachtig of op z'n minst moeilijk traceerbaar. Aan de andere kant is het even moeilijk vast te stellen of een studiereis of veldwerk schade van enigerlei aard in het betrokken ontwikkelingsland aanricht. Zolang ook dat niet met zekerheid kan worden vastgesteld, laat staan voorspeld, moeten dit soort reizen als een noodzakelijkheid worden aanvaard en ook als zodanig tegemoet worden getreden.

Beroepshalve op stap

In de typologie van studiereizen hebben we als tweede categorie vermeld die reizen, welke worden ondernomen vanuit een beroep of een maatschappelijke functie. Verwerving van kennis en inzicht, die vooral verkregen kunnen worden via het bezoek aan een ontwikkelingsland, staat dan voor ogen. Dit soort reizen is vrijwel zo oud als de mensheid zelf. Immers altijd zijn er mensen op pad gegaan om verre en vreemde landen te leren kennen, teneinde die wetenschap voor eigen functie te kunnen benutten of door te kunnen geven aan anderen. Handelslieden, schrijvers, ontdekkingsreizigers, missionarissen, filmers, zeelui, wetenschappers, militairen, vormingswerkers en nog vele andere groepen zouden zijn op te sommen. Alhoewel in een aantal gevallen de grens met het educatief toerisme, dat straks behandeld zal worden, erg vaag is, ligt over het algemeen een essentieel onderscheid daarmee in het feit dat het hier gaat om reizen die beroepshalve van belang zijn.

Dat beroepshalve beperken we binnen het kader van ons artikel tot meer studieus gerichte beroepen en functies waardoor bijvoorbeeld uitgesloten worden reizen om puur zakelijke, militaire, politieke of soortgelijke redenen.

Er is mede een studieus bepaalde motivatie vanuit de functie die men in de maatschappij bekleedt.

Aan voorbeelden van verschillende aard valt te denken. Zo zou hiertoe behoren de reis naar West-Afrika die door cursusleiders van KDK is ondernomen om hun kennis van die regio bij te tanken; daardoor hopen ze des te deskundiger te participeren in de voorbereidingen van de ontwikkelingswerkers die derwaarts gaan.

Een ander voorbeeld is een verkenningreis die een groep vormingswerkers naar Cuba maakte om beter beslagen ten ijs voortaan te kunnen praten over het Cubaans ontwikkelingsmodel. Een derde is de groepsexcursie voor leraren aardrijkskunde, die de geografie van de ontwikkelingslanden vanuit een eigen observatie wilden behandelen. Die excursies, zoals ze ook wel door KDK zijn georganiseerd, zijn helemaal toegesneden op onderwijskrachten in de geografie. Het uit persoonlijke waarneming kennen van een ontwikkelingsregio kan voor hen een geweldige steun zijn. Op drie vlakken zal het deelnemen aan zo'n excursie een positieve invloed hebben. Allereerst zal het de motivatie sterken om het ontwikkelingsvraagstuk met zorg aan de orde te stellen; daarnaast zal de reis een inhoudelijke verrijking betekenen inzake de problematiek en tenslotte zal ze didactisch de docent nieuwe mogelijkheden geven (kunnen vertellen uit eigen ervaring, dia's e.d.).

Gebruikelijk is dat de deelnemers zich terdege prepareren. Literatuurstudie, werkbesprekingen en een verdiepende conferentie maken deel van de voorbereiding uit. Het programma van de rondreis wordt dusdanig opgezet dat men wat de betrokken discipline aangaat goed aan zijn trekken komt. Via lezingen en begeleide veldbezoeken krijgt men een goed beeld van betreffende regio. Dagelijks worden er door de excursiegan-

gers bij toerbeurt rapportages opgesteld, zodat na afloop een door de deelnemers zelf samengesteld verslag kan verschijnen. Kortom, er is sprake van een echte studiereis die wordt ondernomen vanuit een beroepsperspectief.

Minder expliciet studieus zijn de excursies die weliswaar voor deelnemers uit een zelfde beroepscategorie worden georganiseerd maar niet primair een stuk scholing bedoelen. Hierbij staan reizen voor de geest, zoals die ook in het pakket van KDK zijn opgenomen en waarvoor die naar de Volksrepubliek China exemplarisch kunnen zijn. Een summiere aanduiding kan verduidelijken wat wordt bedoeld. Het gaat in dit voorbeeld om reizen welke speciaal bestemd zijn voor personen uit de medische wereld. Alhoewel veel programmatische elementen georiënteerd zijn op die werksfeer, wordt niet een onmiddellijk nut voor de uitoefening van het vak beoogd. Het leunt dan ook zwaar aan tegen de derde categorie uit de typologie, die van het educatief toerisme. Gezien echter de samenstelling van de groep en de accenten in het programma heeft men tenminste van doen met een grensgebied tussen de tweede en derde categorie uit de typologie. Er wordt ongetwijfeld sterk geappelleerd aan de vakinteresse. Het terrein van de gezondheidszorg komt tijdens de reis herhaaldelijk aan de orde. Zo wordt men geconfronteerd met de typisch Chinese aanpak in dit opzicht. Men wordt geattendeerd op de sterke decentralisatietendensen tijdens de bezoeken aan kliniekjes in Volkscommunes en tijdens ontvangsten in urbane gezondheidscentra die veelal door buurt- en wijkcomités worden beheerd. Belicht wordt de gerichtheid op de basis van de samenleving, een ander kenmerkend Chinees element, door de eerstelijnsvoorzieningen van de 'blote voeten dokters' in het aandachtsveld te trekken. Het 'lopen op twee benen', de gedachte van Mao om het goede van het traditionele te combineren met het moderne, blijkt bij rondleidingen door ziekenhuizen, alwaar acupunctuur en het gebruik van kruiden naast geavanceerde westerse technieken voorkomen. Al met al wordt veelvuldig ingespeeld op de beroepsinteresse van de groep en wordt aangegeven wat er op hun terrein in zo'n land gebeurt, maar er zijn nauwelijks echte leermomenten voor de specifieke eigen beroepspraktijk. Daarom grenst dit soort reizen aan de nu te behandelen categorie, die van het educatief toerisme.

Educatief toersime

Waar praten we over? Een voorbeeld

Enigszins controversieel onder de studiereizen ligt het educatief toerisme. Terwijl de in het voorgaande behandelde reizen niet zo sterk aan kritiek bloot staan, is dat veel meer het geval met reizen die in sommige gevallen verdacht aanhangen tegen het recreatief toerisme (zie het kader omtrent het continuüm van recreatief naar educatief toerisme). Allereerst is echter gewenst via een voorbeeld aan te geven waarover we in het algemeen praten. In het onderstaande wordt daarom even kort geschilderd wat KDK onder een doorsnee educatieve tour, in dit geval naar Marokko, verstaat.

Zoals bij alle activiteiten van KDK is ook hierbij het uitgangspunt dat het gebeuren in dienst moet staan van een betere verstandhouding tussen de mensen op de wereld. Voorwaarde daartoe is dat je tenminste iets van elkaar weet. De rondreis Marokko wil daaraan bijdragen. De reiziger moet wat opsteken van die wereld ginds. De voorbereiding zal van dat doeleind getuigen. Vandaar dat KDK een weekend-conferentie pleegt te beleggen om op een aantal zaken al tevoren te kunnen ingaan. Dan wordt uitleg gegeven over die aspecten van de Marokkaanse cultuur, van de Islam en van het sociaal-economisch leven waarvan de reiziger uitingen waarneemt tijdens de reis. Tevens krijgen allen een documentatiemap met informatief, kritisch materiaal ten aanzien van het land en zijn ontwikkelingsinspanningen. Maar wat natuurlijk centraal staat is de reis zelf. Wat gebeurt er onderweg?

Het zou te ver voeren om het hele 15-daagse reisprogramma weer te geven, maar kortweg komt het neer op een rondreis die uitvoerige bezoeken behelst aan de keizersteden Fes, Meknes, Rabat en Marrakesh; daarnaast worden ook nog de oud-Romeinse stad Volubilis en de Moorse stadjes Tetuan en Chechouan aangedaan. 'En route' wordt veel aandacht aan de rurale vraagstukken besteed. Dan is het onmiskenbaar dat Marokko een ontwikkelingsland is. Maar de bezoeken aan steden getuigen daar ook van. Tijdens iedere confrontatie met de drie gemeenschapsvormen (stam, dorp en stad) blijkt dit. Zowel bij de fellahien in de plattelandsnederzettingen als bij de arbeiders en ambachtslieden in de steden tref je bittere armoede aan. Dan zie je met eigen ogen wat het in het dagelijks leven betekent als in de documentatiemap en in de lezingen gesproken wordt over het grootgrondbezit, het lage technologisch peil, de weinig benijdenswaardige positie van de vrouw, het enorme kindertal enz. Een bezoek aan een nomadentent brengt schrijnend aan het licht wat het lot van een nomadenfamilie is. De echte nomaden in het Zuiden, in het overgangsgebied naar de Sahara, worden bezocht en de half-nomaden uit het Berbergegebied in de Atlas. Je ziet dat daar de veeteelt naast akkerbouw bestaat en schapen en geiten worden gehouden als nevenactiviteit; je ontdekt tegelijkertijd hoe verwoestend en erosie-veroorzakend dat grazend kleinvee is; daarmee komt een van de grote landbouwproblemen in het vizier. Rijdend over het platteland wordt het al gauw duidelijk dat er weliswaar sprake is van eindeloze graan-

velden en enorme boomgaarden met olijven of citrus, maar dat de dorpjes waar de arbeiders wonen, van een verbijsterend laag levenspeil getuigen. Kennelijk komt de opbrengst voor een niet gering deel ten goede aan anderen, en wel de grondbezitters die elders (in de steden) wonen. Meer dan tweederde van de bevolking moet zijn bestaan in de landbouw vinden en krijgt door het systeem nauwelijks een bestaanskans. De achtergrond van de gastarbeidersproblematiek komt daardoor bijvoorbeeld aangrijpend naar voren. In de steden krijgt men evenzo te doen met aspecten van het ontwikkelingsvraagstuk. De enorme vrouwenarbeid in de tapijtweverijen, de arbeid van kinderen, kleuters soms nog, aan de lijnbaan of in kleermakerijtjes, in de koffiehuisen rondhangende werklozen, het zijn allemaal beelden die de beschouwingen uit de literatuur en voordrachten tijdens de voorbereiding des te begrijpelijker maken. Een ontmoeting met de levende werkelijkheid van de ontwikkelingsproblematiek maakt het bovendien duidelijk hoe complex zo'n vraagstuk ligt.

Wat zeggen ze erover? Enkele tegengestelde conclusies

Het zogenaamd 'educatief toerisme' in de geest van het zojuist gegeven voorbeeld wordt door hen die het toerisme naar de Derde Wereld afwijzen, ongetwijfeld medeveroordeeld. Het mag dan een wat geïntellectualiseerde vorm van toerisme zijn, maar het is er daarom niet minder toerisme om. En toerisme zou verwerpelijk zijn. Wertheim heeft dat wel zeer duidelijk aangegeven door te schrijven: „Mijn eindconclusie luidt dan ook: bevordering van toerisme naar arme landen op commerciële basis is niet een positieve bijdrage tot de ontwikkeling van die landen, met negatieve bijverschijnselen, maar een extreme vorm van neo-kolonialisme ⁸⁾. Aan de andere zijde staan echter evenzo advocaten ten gunste van het toerisme naar ontwikkelingslanden. De Wereld-Bank organiseerde eind 1976 een conferentie in Washington over de rol van dit toerisme waarbij als eerste conclusie werd gesteld: 'Tourism can make a substantial contribution to the economic and social development of many countries ⁹⁾. Enerzijds ziet men dit toerisme dus als een vorm van 'conspicuous consumption' van de 'haves' uit de rijke wereld welke fenomeen geenszins de 'have nots' ten goede zal komen, maar slechts de kapitalistische krachten die achter de toeristen-industrie staan. Anderzijds is er de opvatting dat dit toerisme helpt bij de tot standkoming ginds van een heilzaam liberaal kapitalistische stelsel; het resulteert niet alleen in de vergroting van de 'mutual understanding' op deze wereld (Passport to Peace gedachte), maar werpt ook belangrijke economische baten af voor mensen in de arme landen. De politiek-ideologische inkleuring der standpunten maakt het er niet makkelijker op de waarde van de aangevoerde argumentatie op de juiste merites te schatten. Overigens is het ook nog denk-

⁸⁾ SPELEVAREN ALS WELDAAD VOOR DE HONGERENDE MENSHEID?, W. F. Wertheim, in: Relax/Rieleks, Meppel 1974.

⁹⁾ JOINT UNESCO-WORLD BANK SEMINAR ON THE SOCIAL AND CULTURAL IMPACTS OF TOURISM, Washington D.C., 1976.

baar dat de waarheid ergens in het midden ligt. Dat standpunt vinden we verwoord in weer een andere conclusie: „Samenvattend kan men slechts stellen dat geen duidelijk antwoord te geven is op de vraag of het toerisme naar de Derde Wereld wel of niet een goede zaak voor de mensen ginds is. Van regio tot regio ligt dat anders ¹⁰⁾”.

Gezien al die tegengestelde geluiden rijst de vraag welke argumenten voor- en tegenstanders plegen aan te voeren.

Een schematisch overzicht van de voors en tegens kan dit verduidelijken.

¹⁰⁾ HET (MOGELIJK) GELIJK VAN VOOR- EN TEGENSTANDERS, P. G. N. Peppelenbosch, in: 'Achtergrond', Sjaloom, Odijk 1977.

Kader 4: Wat zijn de voors en tegens?

schematisch overzicht van de voors en tegens inzake toerisme naar de ontwikkelingslanden ¹¹⁾

<u>sector</u>	<u>positieve effecten</u>	<u>negatieve effecten</u>
<i>economie</i>	vergroting werkgelegenheid bron van deviezen nodig voor nationale ontwikkeling (verrekenend moet worden wat als winsten en salarissen weer afvloeit) mogelijkheid voor extra staatsinkomsten (via speciale heffingen, belastingen e.d.)	ontwrichting bestaande economieën importbevorderend (benodigd voor opvang en ontvangst van toeristen) allocatie van beschikbare middelen voor toeristische sector i.p.v. voor sectoren die voorzien in primaire behoeften
<i>planologie</i>	realisering infrastructuur (wegen, waterleiding, telefoon, riolering e.d.)	versterking van regionale discrepantie
<i>sociale en sociaal-psychologische aspecten</i>	vergroot modernisatietendenzen stimuleert scholing en educatieve neveneffecten politieke blikverruiming wederzijds begrip versterkend	demonstratie-effect (zowel bestedingen als attitudes van eigen bevolking worden verkeerd gericht) ontworteling in traditionele maatschappij en sociaal onwenselijke neveneffecten (prostitutie e.d.) identiteitsverlies vooroordelen bevestigend
<i>cultuur en milieu</i>	opkomst monumentenzorg traditionele ambachten in stand houdend en folklore stimulerend landschapsbehoud (wildparken, e.d.)	onaangepaste 'westerse' bouw verdwijnen van tradities aanslag op milieu

¹¹⁾ Samengesteld op ondermeer eerdere artikelen van beide auteurs, te weten:

Peppelenbosch P. G. N. en Tempelman G. J., Toerisme en ontwikkelingslanden, *Intermediair*, nr. 4, 1973;

Peppelenbosch P. G. N. en Tempelman G. J., Tourism and the developing countries, *Tijdschrift voor Econ. en Sociale Geografie*, nr. 1, 1973;

Gert-Jan Tempelman en Pim Peppelenbosch, Le tourisme international et les pays en voie de développement, *Les Cahiers d'Outre-Mer*, no. 105, 1974.

Wat is de werkelijkheid? Praktijkgevallen

werkgelegenheid

Over het algemeen zal in de meeste landen het toerisme een nogal bescheiden bijdrage aan de werkgelegenheid leveren. Op sommige uitgesproken kleinere toeristeneilanden als Bermuda moge het toerisme dan driekwart van de bevolking aan werk helpen, meestal is dat echter niet meer dan enkele percenten. Zelfs op een een zeer toeristische bestemming als Fiji komt men tot niet meer dan 5% (volgens T. LeFevre in: *The Pacific Way, social issues in national development*, Suva, 1975). Op Cyprus zal dat iets meer zijn (tussen de 5 en 10%) maar Bali zal nauwelijks de 1% halen. Tot die werkgelegenheid worden dan al de directe en indirecte arbeidsplaatsen gerekend, te weten:

- directe werkgelegenheid (voortvloeiend uit verkoop van goederen en diensten aan toeristen; b.v. hotelpersoneel, chauffeurs, winkelpersoneel)

- indirecte werkgelegenheid (bedrijven die toeleveren aan de toeristen-business)
- investeringsgerichte werkgelegenheid (t.b.v. hotelbouw, infrastructuur e.d.).

Hoe verhouden die zich met elkaar? In een studie over Tunesië (van Smaoui) is berekend dat in hotels per bed ca. 1 arbeidsplaats wordt gecreëerd; hiermee gaan nog 1, 5 tot 2 arbeidsplaatsen gepaard die elders in de categorie 'directe werkgelegenheid' thuis horen; bovendien geeft het ongeveer 2 arbeidsplaatsen in de indirecte sfeer en $\frac{1}{3}$ die samenhangt met investeringen. Totaal levert het toerisme dus per hotelbed 5 arbeidsplaatsen op.

Een erbij aansluitende vraag is echter hoe groot de 'input' in vergelijking met die in andere economische bedrijvigheid moet zijn om deze arbeidsplaatsen te creëren. In de studie van de Kadat¹²⁾ wordt daarop een interessant antwoord gegeven. Gesteld wordt dat schattingen van de Wereld Bank aangeven dat op het prijsniveau van 1977 er met een baan in een hotel een bedrag van \$ 20.000 tot \$ 40.000 gemoeid was. Deze kosten zijn weliswaar lager dan die in de zware industrie maar hoger dan die in werkplaatsen en kleinere industrietjes. Als men echter beseft dat de gegenereerde niet-hotel banen over het algemeen weer voor een geringe 'input' tot stand komen, is toerisme over het geheel genomen geen dure wijze voor creëren van werkgelegenheid. Tegelijkertijd moeten we ons realiseren dat om meerdere redenen de aldus ontstane werkgelegenheid verstoring werkt op de traditionele situatie. De werkloosheid kan — hoe paradoxaal dat ook klinkt — eveneens toenemen. Als bij hotelbouw 2,7 arbeidsplaatsen per hotelbed nodig zijn gedurende het bouwjaar, dan betekent dat ook dat na voltooiing van de bouw er hetzij werkloosheid ontstaat hetzij, ter afwendig van die werkloosheid, een investeringsdwang (met wellicht ongeremde groei van de toeristische sector). Bovendien doet het verschijnsel van seizoenswerkloosheid zijn intrede, daar

¹²⁾ TOURISM, PASSPORT TO DEVELOPMENT?, Emanuel de Kadat, Oxford Univ. Press, World Bank, Washington 1979.

toerisme meestal hoge en lage seizoenen kent. Dit alles werkt ontwrichtend, temeer daar het stelsel van werkloosheidsuitkeringen meestal nauwelijks of niet bestaat.

Eveneens verstoort de anders gerichte vraag op de arbeidsmarkt de bestaande orde. In tegenstelling tot vroegere tijden wordt vaak in het bijzonder een beroep gedaan op vrouwen en jongeren, terwijl er tevens een nieuwe middenklasse opkomt. Tussen de traditionele rijken en armen groeit een klasse van administratie-personeel en vaklieden. Uit bijvoorbeeld een census van de Seychellen is de opkomst van deze nieuwe klasse duidelijk waar te nemen.

overige economische effecten

Wat een land aan toerisme in de zin van deviezen verdient is eenvoudigweg de reksom: inkomsten van buitenlandse toeristen min daarvoor te maken uitgaven in het buitenland. Dat netto-inkomen kan beduidend lager liggen dan de bruto-ontvangsten. Studies wijzen uit dat het soms zo weinig is als 10% (Mauritius) maar in andere gevallen tot bijna driekwart stijgt (Tunesië). De benodigde uitgaven behelzen zowel te importeren goederen als diensten; daaraan moet nog worden toegevoegd aflossing en rente op hotelinvesteringen e.d., betaling van salarissen aan 'expatriates', naar het buitenland gaande commissies, winsten en promotiekosten. Kortom, op veel manieren vloeit weer harde valuta het land uit, soms op nogal indirecte en nauwelijks te berekenen wijze, zoals in de vorm van voor toerisme benodigde aardolie en in buitenlandse bestedingen van lokaal in het toerisme verdiende salarissen (buitenlandse vakanties en importgoederen). Dit alles maakt een exacte berekening dan ook vrijwel onmogelijk. De netto-winst in de vorm van deviezen blijft daarom een schatting, die voor b.v. Tanzania berekend is op niet meer dan 40-50%. Tanzania is nu eenmaal door een beperkte eigen productie van allerlei zaken sterk aangewezen op invoer¹³⁾. Toch blijkt uit al het beschikbaar materiaal dat ook de gezuiverde inkomsten nog altijd zo belangrijk zijn dat het toerisme een interessante bijdrage levert aan een betere positie van de betalingsbalans in de betrokken landen. Wie er meestal bijzonder duidelijk wel bij vaart, is de nationale overheid. Veel overheden hebben grote moeite om via het dikwijls gebrekig ontwikkelde belastingstelsel voldoende eigen inkomsten te verwerven. Via toeristenbelastingen (op overnachtingen, visa, luchthavens, vergunningen e.d.) vindt ze een interessante additionele mogelijkheid.

Dit verklaart ondermeer de belangstelling die veel regeringen hebben voor een versterking van het internationaal toerisme in hun land. Toch zouden ze er goed aan doen deze economische activiteit wat scherper af te wegen tegenover andere. Met name

¹³⁾ TOURISM AND SOCIALIST DEVELOPMENT, I. Shivji, Dar es Salaam, 1973.

zouden ze moeten bezien of de grote infrastructurele investeringen in deze sector wel die hoge prioriteit moeten hebben, welke ze krijgen. Ontwikkelingstechnisch gezien lijkt een allocatie van de middelen in bijvoorbeeld de landbouw in vele gevallen gewenster. De op te bouwen toeristische infrastructuur slokt nu eenmaal veel op met soms een bescheiden 'output'. De infrastructuur, welke in de richting moet gaan van het peil der landen waaruit de toeristen komen, omvat faciliteiten en diensten als havens, vliegvelden, wegen, waterleiding, electriciteit, gezondheidszorg, riolering, telefoonverbinding enz. Vanzelfsprekend zal in vele gevallen hiervan ook een stimulerend effect uitgaan op andere sectoren van het economisch leven, maar bij veel ontwikkelingsdeskundigen bestaat toch de twijfel of sociaal-economische argumenten altijd de doorslag geven. Overheidsinkomsten en status spelen waarschijnlijk evenzo een grote rol bij de motivatie. In dit verband zij gesignaleerd dat bovendien juist de allerarmsten nogal eens van het toerisme te lijden krijgen door de inflatie die het lokaal oproept. De al eerder geciteerde studie van Vielhaber over Egypte spreekt wat dat betreft klare taal. Alhoewel maar 1/8 van de respondenten de aanwezigheid van toeristen als nadelig voor hun plaats zien, wordt die opinie 'fast ausschliesslich mit Preissteigerungen und Lebensmittelknappheit begründet, die sich durch den Tourismus ergeben'. Tot slot moet niet overmeld blijven dat toerisme, veelal beperkt blijvend tot enkele centra en aantrekkelijke streken, de regionale tegenstellingen aanzienlijk kan aanscherpen. Tunesië is daarvoor illustratief, alwaar het sedert lang bestaande contrast in ontwikkelingspeil tussen kust en binnenland door het aan de stranden geconcentreerde toerisme nog verder in de hand is gewerkt en ook Bali heeft een excessieve bevoordeeling van een bepaalde streek, van de ZO-hoek, gezien ¹⁴⁾. Of dit altijd een nadeel is, is een vraag waarop straks nog zal worden ingegaan.

bijdrage tot positieve modernisering of negatief demonstratie-effect

Wertheim heeft er geen doekjes omgewonden. „Als men naar de prestaties van landen als Japan in een verder verleden en China sinds de vestiging van de Volksrepubliek kijkt, blijkt dat een klimaat van soberheid en toegewijd hard werken onmisbaar is Wanneer nu één bedrijfstak ongeschikt is hiertoe bij te dragen, dan is het wel het toerisme want de sfeer die in de toeristen-plaatsen heerst is juist het omgekeerde”. Dit geluid staat zeker niet op zichzelf. Boudhiba, die in Tunesië een onderzoek deed naar de invloeden welke toerisme op de traditionele waarden en houdingen uitoefent, schrijft: „Tourism injects the behaviour of a wasteful society in the midst of a society of want”. Inderdaad ontkomt degene die regelmatig toeristische gebieden in ontwikkelingslanden bereist niet aan de indruk dat een ongunstig demonstratie-effect teweeg wordt gebracht. Het ostentatief uitgavenpatroon van de toerist heeft gelijk dat van som-

¹⁴⁾ TOERISME OP BALI, G. J. Tempelman, Intermediair, nr. 19, 1975.

mige lokale toplagen „een uiterst ongelukkig demonstratie-effect op de middle class, waar de zo hard nodige bijdrage aan besparingen en kapitaalformatie moet plaats vinden” aldus een artikel over Egypte ¹⁵). Hier attenderen we op een der belangrijkste negatieve niet-materiële effecten van de groeiende toeristenstroom. De voorbeeldfunctie van de reizigers kan werklust en spaarzaamheid ondermijnen. De reiziger komt er immers deels om te recreëren en heeft een uitgavenpatroon (ook vaak een gedragspatroon) dat wellicht hemelsbreed verschilt van dat in de thuissituatie, maar daarvan is de ontvangende partij zich niet bewust. Men ziet de toerist in zijn doen en laten in een vakantiestemming, in ieder geval ver van huis en van daarbij behorende beslommeringen. Dat alles roept een sfeer op die inderdaad verre staat van eenvoud en hard werken. Betekent dat een verloedering van de mentaliteit in het ontwikkelingsland? Zo negatief behoeft het ook weer niet ingeschat te worden. Het is eveneens waar, dat provinciaal conservatisme ondergraven en een development-mindedness bevorderd kunnen worden. Een ontmoeting met mensen uit andere cultuurgebieden werkt zeer verruimend. Veranderingsgezindheid wordt erdoor gesterkt. Natuurlijk betekent dat een verandering 'in' (geen opgeven 'van', zoals te dikwijls wordt gesuggereerd) de eigen identiteit. Dat is echter onlosmakelijk verbonden met de dynamiek van de hedendaagse wereld. Steeds weer moet ieder antwoorden vinden op de eigentijdse uitdagingen en op zaken waarmee men geconfronteerd wordt. Behoudend als velen zijn, komt dat vaak bedreigend over, maar of dat gerechtvaardigd is? Ook in het reeds enkele keren genoemde onderzoek van Vielhaber in Egypte blijkt de angst voor verslechtering. De lokale mensen spreken bange vermoedens uit over de negatieve invloed op haar-dracht, kleding, drinken van alcohol e.d. Een kleine 1/6 der respondenten ziet die zaken als de grote gevaren. Een der respondenten zegt: „Es gibt Touristinnen, die fast nackt auf die Strasse gehen und wenn die ägyptischen Mädchen das sehen, wollen sie sie nachahmen”.

Bij hen werkt de ontmoeting van de toerist als een bevestiging van het vooroordeel dat de ongelovige westerlingen niet deugen en een gevaar vormen. Ook andersom, namelijk bij bezoekers, worden door zulke kortsluitingen (niet zo gauw kunnen plaatsnemen wat men waarneemt) vooroordelen bevestigd. Daarvan zijn voorbeelden te over. En dan is natuurlijk de gekoesterde wens tot vergroting van het wederzijds begrip ver te zoeken. Niettemin kan het vermijden van contact op de duur ook nooit een verrijking betekenen. De ervaring leert ook anders. Juist solidariteits-groepen in de wereld van de mondiale vorming en landengroepen moeten het in vele gevallen hebben van de mensen die er geweest zijn. Daardoor zijn ze gegrepen door de problematiek van zo'n gebied. Reizen naar die landen roept inderdaad vaak een levenslange interesse voor betreffend land, volk en cultuur op. Menige vereniging, zoals de Nederlandse Arabische Kring, kan dat bevestigen.

¹⁵) EGYPTE: EEN TWEELIDIG PERSPECTIEF, Pim Peppelenbosch, in: De Nieuwe Geografenkrant, juni 1977.

cultureel behoud versus verval

De gigantische giftenstroom die is gegeneerd voor het behoud van de tempels van Abu Simbel op de grens van Egypte en Soedan en de Borubudur op Java, is ondermeer te danken aan de waarde die (potentiële) bezoekers hechten aan de culturele monumenten in de Derde Wereld. Het bezoek eraan is vaak de doorslaggevende drijfveer voor de reis. Voor landen als Egypte is dat overduidelijk, alhoewel ook andere motieven, zoals het leren kennen van hedendaags Egypte, een rol spelen. Aangezien de overblijfselen uit het verleden dan vaak de kip met de gouden eieren zijn is het van levensbelang voor de continuïteit van het toerisme dat de culturele erfenis behouden blijft. Juist dankzij de financiële inbreng van de reizigers is dat mogelijk. Het is echter de vraag of het in voldoende mate gebeurt. In feite is dat geen vraag, want buiten kijf dreigt in een land als Egypte veel verloren te gaan door de massale influx van toeristen. Omdat de conservatiemaatregelen veel te beperkt zijn, is in een aantal graven de kwalitatieve teruggang van afbeeldingen over de periode van slechts een paar jaar met het blote oog zichtbaar. Veel van de kwetsbare objecten worden gelukkig voorshands buiten het gebruikelijke circuit van bezoeken gehouden, maar een veel drastischer aanpak is meer dan wenselijk. Toch kan anderzijds niet ontkend worden dat juist ook weer talrijke monumenten en kunstobjecten opgeknapt en hersteld zijn dankzij entreegeld e.d. van toeristen; zij maken dat dan mogelijk. Dat geldt dan ook voor natuur- en wildparken. Zoals het exempel uit een draft-report van de VN: „In the Central African Empire, the opening up to visitors of the Saint-Floris National Park permitted the effective protection of the wild-life, in that the income from tourism allowed the proper maintenance of the trails and ranger camps and the very presence and movement of tourists kept poachers effectively at bay”. Tegelijkertijd staat echter elders in dit rapport dat anderzijds toerisme ook een bedreiging vormt voor de vaak fragile ecosystemen en soms onherstelbare schade wordt aangericht door 'building booms' en voor landschap en milieu destructieve infrastructurele projecten. Op het vlak van 'cultuur' vindt dus door het toerisme zowel een verontrustende afbraak plaats van het eeuwenlang bestaande als een instandhouding van uitingen die anders zeker teloor zouden zijn gegaan. De balans valt in de ene regio positief uit en in de andere negatief. Een algemeen uitsluitsel is niet te geven.

Al dat gereis, een kwantitatieve benadering

De mens is een geboren reiziger en alhoewel miljoenen aardbewoners zich gedurende hun leven zelden meer dan enige tientallen kilometers verwijderen van de plaats waar ze geboren zijn, is reizen onlosmakelijk met de geschiedenis en zelfs het lot der mensheid verbonden. Van Herodotus (wel eens de eerste toerist ter wereld genoemd) via Ibn Khaldun, Marco Polo, Columbus en alle andere ontdekkingsreizigers tot aan de eerste mensen op de maan, hebben de mensen hun territorium tot in alle hoeken der aarde, en nu ook daarbuiten, doorkruist, gedreven door nieuwsgierigheid, zucht naar avontuur, religieuze motieven, puur economisch gewin of anderszins. Bleef dit reizen tot aan het einde der 19e eeuw voorbehouden tot de enkeling in dienst van overheid, kerk of wetenschap, na de Industriële Revolutie kan ook de zeer kleine, inmiddels rijk geworden burgermanselite zich de kosten en moeite van een reisje — maar nu ook voor eigen plezier — veroorloven. Het eerst kwam deze vorm van reizen — het toerisme in de ware zin van het woord, dus voor genoeg — op in het toenmalige rijkste land ter wereld, Engeland. In 1851 bezochten 390.000 personen van de Britse toplaag hun 'holiday resorts', meestal badplaatsen, hetzij met (veronderstelde) geneeskrachtige werking, zoals de baden te Bath en Tunbridge Wells, hetzij met de verfrissende zeelucht van kustplaatsen als Brighton en Blackpool. Nog weinigen gingen naar het Continent, m.u.v. de stoutmoedigsten die zich al tot aan de Franse Rivièra waagden. Naarmate de 20ste eeuw vorderde begon het internationale toerisme grotere vormen aan te nemen, maar het zou tot ver na de Tweede Wereldoorlog duren alvorens het grensoverschrijdend toerisme een economische en sociale factor van betekenis ging worden. Wanneer met name na 1950 langere en doorbetaalde vakanties in de rijkere landen van West-Europa en Noord-Amerika gemeen goed beginnen te worden, de levensstandaard met sprongen stijgt en de (alsmaar verbeterde) moderne verkeersmiddelen binnen het bereik van de 'gewone man' komen, neemt het internationale toerisme een immense vlucht¹⁶⁾.

kader 5. Ontwikkeling van het internationale toerisme, 1950-1979

	Aantal toeristen	Bruto Inkomsten
1950	25,2 miljoen	\$ 1,7 miljard
1960	71,0 miljoen	\$ 5,4 miljard
1970	183,0 miljoen	\$ 17,4 miljard
1979	270,0 miljoen	\$ 75,0 miljard

Bron: W.T.O., World Tourist Organization, Madrid, geciteerd in meerdere bronnen.

¹⁶⁾ In 1975 ontvingen de Lage en Midden-inkomens landen ongeveer 30 miljoen van de meer dan 200 miljoen toeristen, hetgeen 10 miljard \$ opleverde.

Bij bovenstaande tabel dient men twee zaken zeer goed te bedenken. In de eerste plaats is het exact tellen van toeristen geen gemakkelijke en eenduidige aangelegenheid. Verschillende landen interpreteren het begrip 'toerist' op uiteenlopende wijze en niet zelden wordt een zakenman eenvoudig als toerist meegeteld. In feite betreft dit soort tellingen dan ook alleen 'buitenlandse aankomsten'. Voorts worden deze tellingen dan weer eens verricht op vliegvelden en in havens, dan weer eens in hotels (soms beide, en vinden dubbeltellingen plaats). In ieder geval dienen deze cijfers met de nodige omzichtigheid te worden gehanteerd. In de tweede plaats verdoezelen deze spectaculaire cijfers vaak het veel grotere kwantitatieve belang van het binnenlandse toerisme. Ofschoon sommige landen, waaronder met name Nederland, een negatieve toeristenbalans kennen (een bekend fenomeen in het Midden-Oosten, met name vanwege de vele pelgrimsreizen naar Mekka), blijven de meeste toeristen toch in eigen land en vallen de internationale toeristen bij hen getalsmatig in het niet. Zo bleef in 1979 b.v. 86% van de vakantiegangers in de V.S. in eigen land!

Temidden van deze grote reislust sinds de vijftiger jaren, nemen de landen in de Derde Wereld slechts een bescheiden positie in. Uiteraard zijn er maar weinigen in de ontwikkelingslanden die zich een vakantie in de moderne zin van het woord, laat staan een buitenlandse reis, kunnen veroorloven. Daarnaast is echter ook hun aandeel in de ontvangst van buitenlandse toeristen allesbehalve overweldigend. Nog altijd (1979) gaat 85% van de grensoverschrijdende Amerikaanse en Europese toeristen bij hun directe burens op bezoek of steken het Noordelijke gedeelte van de Atlantische Oceaan over. Dit betekent tevens, dat 80% van de omvangrijke toeristische inkomsten nog altijd zonder meer in de rijke landen blijft.

kader 6. Inkomsten uit het internationale toerisme per macro-regio 1950-1979, in %

	1950	1960	1970	1979
Europa	42,4	57,3	60,4	60,2
Noord-Amerika	31,7	20,3	19,5	19,7
Latijns-Amerika ^{a)}	18,7	15,2	9,5	9,1
Midden-Oosten	1,2	1,3	1,6	1,8
Afrika	4,3	2,6	2,3	2,5
Azië/Oceanië	1,7	3,3	6,7	7,7
	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>

a) inclusief het Caraïbisch gebied

Bron: samengesteld uit diverse bronnen.

Het blijkt dus, dat het internationale toerisme nog voor een groot gedeelte een onderonsje is van de rijke landen. Niettemin wordt er voor de toekomst niet alleen verwacht dat het Derde Wereld-aandeel van 20% in de inkomsten uit het internationale toerisme — ondanks de huidige economische recessie op wereldschaal — zich zal bestendigen, maar nog zal toenemen. Immers, de teruggang in inkomens aan de vraagzijde van het toeristisch bedrijf (de rijke landen) treft vooral de lagere en midden inkomensgroepen. Deze nu zullen wellicht hun vakantiebestemmingen dichterbij huis moeten zoeken. Het toch wel wat elitaire karakter van het toerisme naar de Derde Wereld staat er min of meer borg voor, dat de ontwikkelingslanden op toeristisch gebied vooralsnog niet te ernstig van de economische terugval in de wereld te lijden zullen hebben. Zelfs bij verhoogde brandstofprijzen (welke in 1980 op de Europese chartervluchten tot een terugval met 15% leidden) zitten de vliegtuigen naar het Verre Oosten, Oost-Afrika en het Caraïbisch Gebied nog vol!

Op basis van de in kader 5 en kader 6 gepresenteerde gegevens kan men tot de voorzichtige conclusie komen, dat het internationale reizen naar de Derde Wereld een 40,5 miljoen personen omvat (1979), die de gastlanden bruto ca. \$ 15 miljard opbrengen. Daarbij moet echter wel beseft worden dat het hier om alle aankomsten gaat en deze 40,5 miljoen personen niet alleen reizigers betreffen, die van het rijke Westen naar de Derde Wereld trekken. Vele 'toeristen' in de ontwikkelingslanden zijn afkomstig uit buurlanden (b.v. Turken op hun hadzj naar Mekka, geteld in Syrië, Jordanië en Saoedi-Arabië), terwijl Westelingen werkzaam in Ontwikkelingslanden het beeld nog verder vertroebelen (b.v. Engelsen werkzaam in Maleisië maar met vakantie in Indonesië, worden in het laatste land eenvoudigweg bij het totaal der Britse toeristen geteld). Bovendien bezoeken toeristen naar ontwikkelingslanden vaak meerdere landen op één trip (cruisepassagiers, stop-overs) en worden aldus iedere keer bij aankomst opnieuw geregistreerd. Deze kanttekening geeft al aan, dat het reizen naar ontwikkelingslanden vanuit de hooggeïndustrialiseerde landen vaak minder is dan op het eerste gezicht lijkt en daardoor van relatief beperkte betekenis is.

Om in deze stroom — momenteel nog altijd op een 20 miljoen personen per jaar te schatten — onze doelgroep (zij, die opleidingsgerichte, functiegerichte of educatieve studiereizen maken) kwantitatief uit te splitsen is nog een vrijwel onmogelijke en in ieder geval zeer arbitraire zaak. Hoewel de W.T.O., de in Madrid zetelende World Tourist Organization, een in de zeventiger jaren door de VN speciaal in het leven geroepen agentschap (vgl. FAO, WHO, ILO), zich thans met name bezig houdt met een juiste en uniforme statistische benadering van het fenomeen 'toerisme', is een verantwoorde uitsplitsing nog niet haalbaar. Via motieven als 'business', 'business & pleasure', 'leisure', 'religion', 'education', 'congres' etc. probeert men thans tot een goede registratie van de reisdoelen te komen. Ook hierbij is echter in vele landen van een juiste telling nog nauwelijks sprake. Vele studiereizen naar ontwikkelingslanden worden — als er al van

een registratie sprake is — afwisselend geboekt onder 'business' of 'education' of, door de reiziger zelf ter vermijding van complicaties aan de grens i.v.m. afwijkende visabepalingen, gemakshalve onder 'leisure'. Een goede indruk van de kwantitatieve betekenis van de studiereizen naar de ontwikkelingslanden is dan ook nauwelijks via de statistieken van deze landen zelf te verkrijgen.

Zou men misschien in de rijke landen zelf na kunnen gaan, welke personen er voor studies naar de Derde Wereld vertrekken? Dit zou dan wellicht mogelijk zijn door het raadplegen van de administraties der uitzendende of organiserende instanties. Doch ook hierbij is zeker niet tot een sluitende en bevredigende registratie te komen. Een studiereis is niet zelden een zeer individuele zaak, die zich vaak buiten een organisatie om afspeelt of juist — in verband met de financiering — via vele kanalen. Zo zond de reeds eerder genoemde W.S.O. tussen 1969 en 1979 een 270 studenten uit en bezochten ook enige honderden stagiaires van de Landbouw Hogeschool te Wageningen projecten in de Derde Wereld, maar hoeveel andere aankomende wetenschappers en (beroepsmatig) geïnteresseerden in de ontwikkelingsproblematiek verlieten niet in dezelfde periode ons land met als reisdoel de Derde Wereld?

Een kwantitatieve benadering van het fenomeen studiereizen naar de Derde Wereld, zowel qua aantal reizigers als wel qua de daarmee gemoeide kosten, zal voorlopig nog altijd wel een uiterst hachelijke zaak blijven, temeer daar het begrip 'studiereis' niet alleen ruim interpreteerbaar is, maar ook als zodanig nog moeilijk uit de beschikbare (en dan nog met zeer grote omzichtigheid te hanteren) statistieken valt te lichten. Dat de studiereis getalsmatig in het niet valt bij de 'echte' toeristische reizen naar de Derde Wereld is overigens wel een uitgemaakte zaak. Daarnaast tonen de uiterst gebrekkige gegevens echter ook aan, dat de 'studiereis' een steeds belangrijker plaats in het totale reisgebeuren naar de ontwikkelingslanden gaat innemen. Een reden te meer om te komen tot (ook internationaal) juiste afbakening van het begrip en een uniforme en adequate registratie van het fenomeen.

Drie conclusies

De eerste conclusie op basis van al het voorgaande kan zijn dat allereerst een reële benadering van het fenomeen van (studie-)reizen naar ontwikkelingslanden gewenst is. Als dan eenmaal goed gesignaleerd is waarover we het hebben en de implicaties van het studieus en educatief gereis enigszins ingeschat zijn, doet zich de vraag voor in welke richting zowel ginds bij de ontvangende partij als hier bij de op stap gaande partij bijsturingen gewenst zijn om al dat gereis zo positief mogelijk te laten verlopen. Wat goed is moet bevorderd worden en de negatieve aspecten dienen zoveel mogelijk geëlimineerd te worden. In het voorgaand artikel is gepoogd basismateriaal aan te dragen voor de préalabele vragen wat er eigenlijk aan de hand is en wat de repercussies ervan zijn. Daarbij is naar voren gekomen dat ook bij het behandelen van studiereizen al gauw raakvlakken aanwezig zijn met wat gemeenlijk onder 'toerisme' wordt verstaan. Bij beide gaat het om reizigers door de vaak kwetsbare samenlevingen van de ontwikkelingslanden, dus in wezen om 'toeristen'.

Al in 1814 verscheen er bij Nichols Son and Bentley, een Londense uitgever, een boek getiteld „Anecdotes of the English language” (van de hand van Samuel Pegge) waarin (p. 313) staat: „a traveller is nowadays called a tourist”. Weliswaar is sedertdien het woord toerisme vooral gaan slaan op 'leisure tourism' en heeft het in de kringen van hen die de Derde Wereld om serieuze redenen bereizen vaak een bedenkelijke connotatie gekregen, niettemin kan men zich afvragen of de verschillen tussen die beide groeperingen wel zo groot zijn. Er is in ieder geval niet sprake van een scherpe grens maar van een glijdende schaal tussen educatief en recreatief toerisme, zoals in de paragrafen omtrent een typologie van reizen is aangegeven. Ook bij de internationale studiereizen zijn er vrijwel altijd pure toeristische elementen en zijn er vaak gelijksoortige effecten; ook bij studiereizen gaat het er om te komen tot een verrijking van de bezoeker. Dat wil zeggen dat wij er in principe beter van willen worden, ook al heeft men in het achterhoofd om daarmee te zijner tijd de mensen ginds van dienst te zijn. Voorlopig blijft het echter de vraag of de armen in de ontwikkelingslanden er ooit wat aan zullen hebben.

Die vraag rijst wel helemaal waar men min of meer deel gaat uitmaken van de grote toeristische stroom, 'The Golden Hordes'. In het aldus getitelde boek¹⁷⁾ komt men zelfs tot de slotsom dat toerisme een 'malign force' is. De auteurs van dat boek zien het als een verdeeldheid zaaiende kracht die de klassen- en raciale tegenstellingen maar aanwakkert. Weinig goeds verwachten zij van die influx van welgestelde westerlingen. En in de ogen van de armen in de Derde Wereld is natuurlijk iedere westerling rijk. Typerend daarvoor is dat op de Seychellen het woord toerist in het Creools omgezet is als 'tous riches'. In ontwikkelingslanden verwacht men van die 'rijken' economisch beter te

¹⁷⁾ THE GOLDEN HORDES: International Tourism and the pleasure periphery, L. Turner and J. Ash, London 1975.

worden. Anderzijds zijn er ook wetenschappers die erop wijzen dat bijvoorbeeld juist op de Seychellen de effecten niet alleen economisch maar ook sociaal niet oninteressant zijn. De sociaal-anthropoloog David Wilson (Queen's University Belfast) stelt op basis van zijn promotieonderzoek daar, dat toerisme gewerkt heeft als een soort sociale katalysator 'stimulating the development of sociopolitical awareness and change. Increasing social mobility, the erosion of the position of the traditional elite, and a blending of the European and Creole subcultures are further encouraging, as well as merely reflecting, this process'.

Hoe dit alles ook zij — het voorgaand artikel geeft voldoende aan dat van gebied tot gebied de beoordeling anders kan uitvallen —, realiteitszin is wenselijk. Met andere woorden getracht moet worden tot een enigszins objectiverende kijk te komen. Daaraan (het is al in de inleiding gesteld) ontbreekt het nog al eens. Ten positieve is de rol van het toerisme veel beperkter dan menige reisorganisatie of ontwikkelingsclub ons wil doen geloven en de negatieve effecten zijn meestal minder doorslaggevend dan het 'verwerpingsfront' stelt. Veel kwaad dat het toerisme wordt aangewreven vindt toch al door andere processen plaats. De toevloed van westerse ontwikkelingshulpers, mensen uit het bedrijfsleven, 'expatriates' bij overheid en particuliere organisaties en niet te vergeten de eigen bewoners die een tijdje in het westen zijn geweest, hebben bijvoorbeeld evenzo een geweldige en bedenkelijke invloed op smaak, koopgedrag, gebruiken, enz. Allerlei processen vinden plaats, waarop toerisme best versterkend zal werken, maar die niet overwegend aan het toerisme te wijten zijn.

De tweede conclusie — na aangegeven te hebben dat een reële kijk noodzakelijk is — slaat op de wens dat de ontwikkelingsgebieden zelf bewuster moeten gaan bepalen of zij al die pottenkijkers willen hebben. Dat slaat op het scala van echte onderzoekers tot meer toeristisch ingestelden. Wij moeten bevorderen dat men ginds duidelijk tot een stellingname komt, waarna enige bescheidenheid t.a.v. de door hen ingenomen positie ons past. Natuurlijk is het begrijpelijk dat bij een conclusie die ons niet zint, de neiging ontstaat om te stellen dat zij onvoldoende en onjuiste informatie hebben of dat de betrokkenen het belang van het volk niet dienen, maar het is niet zondermeer duidelijk dat aan onze kant dat allemaal zoveel gunstiger ligt. Bovendien heeft men in de Derde Wereld ons wel degelijk iets te vertellen en komt men er tot overdenkingswaardige zienswijzen. In een der IDFA-dossiers, een kritisch-progressieve serie publicaties, staat bijvoorbeeld een interessant betoog van een wetenschapper verbonden aan de Nairobi-Universiteit: „Toward Alternative tourism in Kenya”¹⁸⁾. Bij het formuleren van de beleidsalternatieven gaat de auteur uit van het gegeven dat vrij grootschalig toerisme voorlopig de overwegende trend zal blijven of we het mooi vinden of niet. In welke richting moet dan gestuurd worden? De conclusie is ondermeer dat 'public ownership of small and medium hotels which can be run by local managers' wenselijk is, dan kun

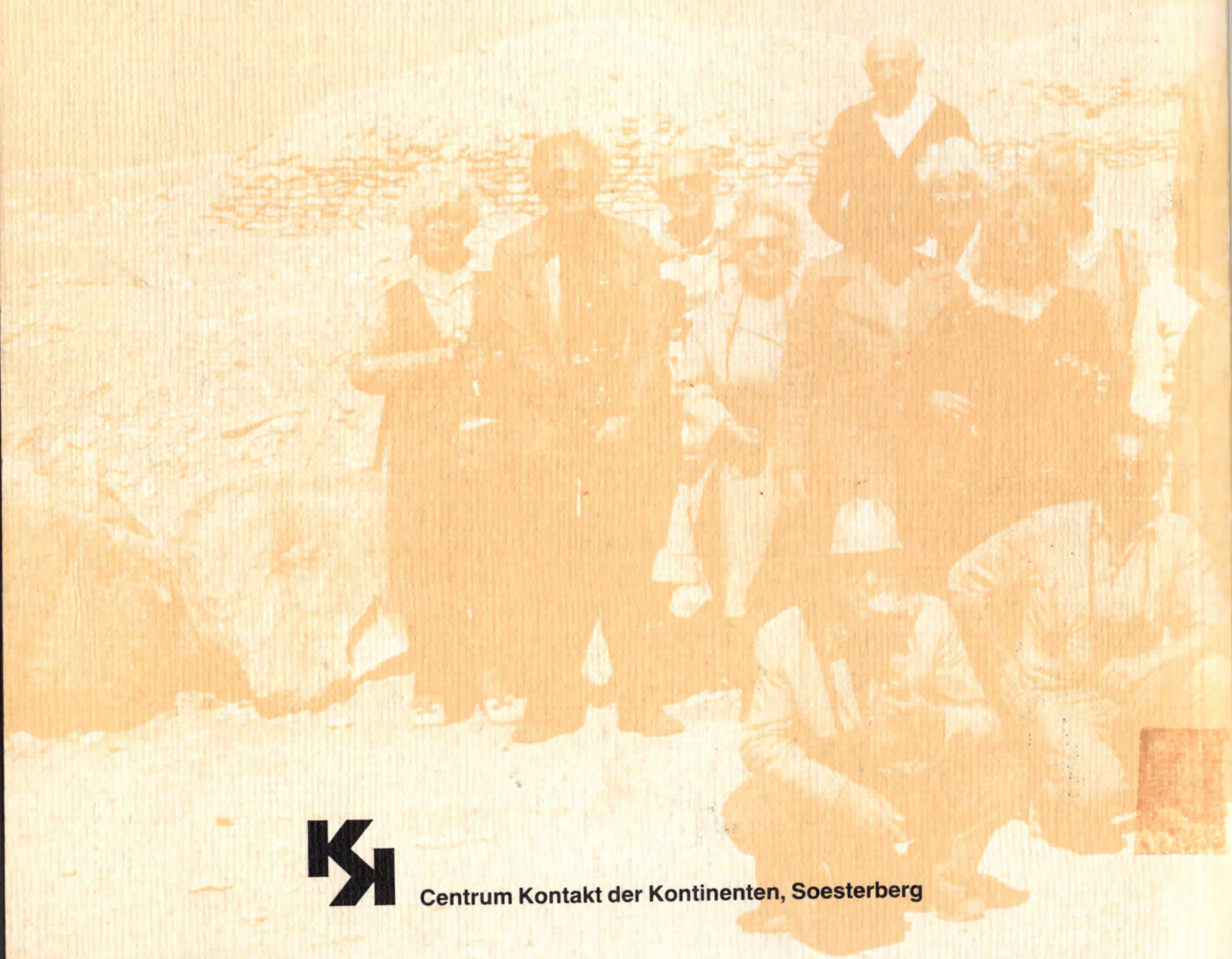
¹⁸⁾ TOWARD ALTERNATIVE TOURISM IN KENYA, S. E. Migot-Adholla, IDFA-dossier 19, sept/oct 1980.

je daarvan eisen dat ze als 'indigenous hotels utilize locally produced' produkten en dat allerlei maatregelen worden genomen om de unieke kwaliteit van het Keniaanse toeristische produkt te behouden. Het leidend principe moet niet zijn 'How many tourists want to come?', maar 'how many do we want to welcome?' Bij de beantwoording daarvan wordt dan gepleit voor een beperking tot de beter betalende wat elitaire toeristenstroom. 'Such high cost tourism concentrated in isolated areas of natural attraction is likely to have more significant backward linkage effects in the local economies and minimise socio-political stresses'.

Deze vorm van alternatief toerisme, zoals bepleit door deze progressief denkende Keniaanse wetenschapper, heeft een andere inhoud dat wij in 't westen vaak onder 'alternatief toerisme' verstaan.

De derde conclusie, die aansluit bij de vorige (dat men in de Derde Wereld zelf moet uitmaken hoeveel er welkom zijn), is dat er bij ons een verantwoordelijkheid ligt ten aanzien van de geestelijke bagage waarmee mensen naar ginds gaan. Ook bij ons ligt een taak. Mogelijkheden moeten worden aangeboden dat potentiële reizigers zich kunnen oriënteren omtrent de wezenlijke problemen waar zij tegenaan zullen lopen. Ook al gaat men voor een stage of onderzoek binnen een heel specifieke discipline, dan nog betekent het een confrontatie met een ontwikkelingsregio.

Dat vergt kennis van de algemene ontwikkelingsproblematiek, zicht op de wijze waarop de wereld in elkaar zit, welke machtsstructuren te onderkennen zijn en welke visies er bestaan ten aanzien van de vraag 'wie helpt eigenlijk wie?' Juist voor wie de Derde Wereld een serieuze reisbestemming is, ligt een verantwoordelijkheid zich degelijk te oriënteren omtrent enkele fundamentele zaken van het te bezoeken land in zijn sociaal-economische en culturele aspecten.

Centrum Kontakt der Kontinenten, Soesterberg